

SPEY, UN PROJECTE DE PREVENCIÓ DE L'EXTREMISME VIOLENT PER JOVES A TRAVÉS DE L'ESPORT

Autoria: Unió de Federacions Esportives de Catalunya

Resum:

Aquest article presenta els resultats científics de la implementació del projecte europeu SPEY liderat per la Unió de Federacions Esportives de Catalunya (UFEC), juntament amb socis de diversos països i cofinançat per la Comissió Europea amb l'objectiu de prevenir l'extremisme dels i les joves a través de la pràctica esportiva. Es tracta d'una iniciativa innovadora que ha demostrat científicament que l'esport és una mesura eficaç per a prevenir l'extremisme violent en els joves.

Paraules clau: Extremisme violent, Joves, Prevenció, Inclusió social, Esport.

Aquest treball és propietat de la Diputació de Barcelona.
La seva redacció ha estat encarregada a la Unió de Federacions Esportives de Catalunya
el maig de 2022.

INTRODUCCIÓ

El projecte va néixer com una solució alternativa enfront del creixent de extremisme en l'àmbit juvenil, davant dels canvis tan disruptius de la societat, i de la polarització existent en aquesta, per tal de disposar i generar estratègies integrals per poder construir i mantenir una convivència pacífica basada en els valors democràtics i dels drets humans. I d'aquesta manera evitar i anticipar-nos a possibles escenaris reactius i reaccionaris en la nostra societat.

Aquest ha estat realitzat juntament amb diferents socis arreu d'Europa i que engloben tant universitats, administracions, *think-tanks*, associacions, com unions de federacions esportives i d'altres entitats, essent aquestes; La Universitat de Córdoba (Espanya), *Sport and Citizenship* (França), el Consell Internacional de Ciències de l'Esport i l'Educació Física (ICCSPE), (Alemanya), La Unió de Federacions Esportives de Suècia (Suècia) El consell de Federacions esportives de Letònia (Letònia), *Uniao Das Fraguesias du Gondomar* (Portugal), i l'associació SNAFU (Espanya). També ha comptat amb la col·laboració de l'ajuntament de Sant Adrià del Besos, i la Federació Catalana d'Hoquei.

L'objectiu principal del projecte era desenvolupar un programa esportiu amb l'objectiu de prevenir el procés d'adopció de tota mena d'idees i comportaments extremistes entre els i les joves.

Dins de la implementació, i sabent que l'extremisme sol utilitzar l'exclusió social per atraure persones als seus postulats, el projecte SPEY busca millorar els canals d'integració i les xarxes de suport per a les persones en risc de vulnerabilitat social. A fi i efecte de facilitar a aquestes persones d'uns recursos i/o eines de pensament crític, per tal de disposar de factors de protecció davant de certs discursos d'odi i idees extremistes, i així evitar la permeabilitat d'aquest tipus d'idees extremistes entre els i les joves.

El programa d'esport del projecte SPEY, està creat per experts/es en educació, psicologia i esport, així com experts en l'àmbit de la radicalització, els quals són els encarregats/es de validar totes les activitats del programa esportiu, així com les notícies que s'han publicat.

El **programa esportiu** SPEY està centrat en la pràctica de l'esport, l'activitat física i les competències transversals. El projecte ha estat dissenyat i executat amb una mirada a la perspectiva de gènere, com no podia ser d'altra manera, i s'ha fet en cooperació amb les diferents parts interessades, així com amb les administracions locals, federacions i clubs esportius i d'altres entitats i/o ONG.

Una de les prioritats del projecte i a diferència d'altres projectes similars, era el de desenvolupar eines de mesurament basades en l'anàlisi de la literatura acadèmica sobre el procés de radicalització i la seva prevenció per mitjà de programes pràctics i diferents tests amb indicadors, i que els seus resultats i, per tant el seu impacte fos reconegut, i mesurat pel **mètode científic**.

En aquest sentit, es van desenvolupar una sèrie d'indicadors relacionats amb aquest àmbit, així com altres englobats en el camp de la psicologia, per tal de plasmar fefaentment i amb una validació científica, que l'esport, més enllà de l'impacte positiu que té en molts àmbits, també és una eina molt eficaç en la **prevenció de l'extremisme violent**. L'esport genera **factors de protecció** que minimitzen notablement les causes d'adopció a aquest tipus d'idees extremistes.

També, i tenint en compte que un fenomen com n'és la radicalització requereix els màxims esforços possibles, principalment en la seva prevenció primària, el nostre equip ha volgut crear **un joc de taula col·laboratiu**, anomenat KUNE, (a disposició gratuïta de qui ho sol·liciti) per que ja des de qualsevol àmbit, s'abordi aquesta problemàtica, així com d'altres, on els prejudicis i la discriminació en siguin protagonistes.

En aquest projecte de recerca es van dissenyar dos estudis, un de qualitatiu, i un altre de quantitatiu, que podrem observar més endavant, i basats en un dels marcs teòrics més actuals sobre aquest tipus de problemàtica del fenomen de la radicalització, com n'és l'anomenat **model 3N**.

A més a més d'aquests objectius generals també s'ha pretès adoptar-ne alguns d'específics i dimanant d'aquests com serien els de:

- Augmentar les relacions positives i les relacions sòlides amb la comunitat
- Buscar millorar els canals d'integració i la cohesió social
- Millorar les habilitats socials i treballar valors a través de les competències transversals
- Millorar el benestar i la salut, a través de la pràctica esportiva
- Reforçar la cooperació entre les diferents parts interessades
- Crear un triangle d'intervenció entre tots els actors participants per tal d'augmentar i conscienciar en el coneixement d'aquest fenomen perquè puguin treballar de manera integral, en la prevenció i en les causes que intervenen en ell.

MARC TEÒRIC-CONCEPTUAL

Entrant ja en el marc teòric del fenomen de l'extremisme violent es reconeix ara com un problema complex que ha de ser abordat de manera integral. S'ha comprovat que els enfocaments reactius i centrats exclusivament en les polítiques són limitats, especialment quan s'aborda una estratègia a mitjà i llarg termini, i quan es pretén preservar la cohesió i la inclusió social (Stephens, Sieckelink, & Boutellier, 2021; Trujillo & Moyano, 2019a).

Partint d'aquesta premissa, molts països i institucions consideren el treball preventiu amb joves en risc com una acció prioritària per a prevenir l'extremisme violent i els processos de radicalització abans que sorgeixin (Hassan et al., 2021; Siegel, Brickman, Goldberg, & Pat-Horenczyk, 2019). En l'última dècada, els científics socials han tractat de comprendre els **factors de risc** i els mecanismes implicats en el procés de radicalització (Gøtzsche-Astrup, 2018).

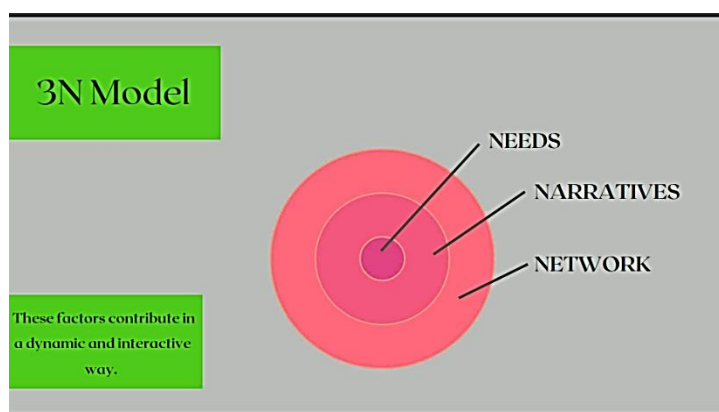
Des d'un punt de vista aplicat, és necessari proporcionar pistes basades en l'evidència per a desenvolupar accions preventives eficaces. No obstant això, els coneixements desenvolupats durant aquest temps no sempre s'implementen en l'àmbit aplicat (Koehler i Fiebig, 2019). Fins i tot són menys els estudis que han avaluat sistemàticament les intervencions destinades a prevenir l'extremisme violent amb una metodologia científica (Gielen, 2019; Lewis, Marsden, & Copeland, 2020).

Des d'una perspectiva històrica, l'estudi de la radicalització violenta o extremisme violent, s'ha dut a terme des de diverses perspectives, com ara la psicoanàlisi, la teoria de la frustració-agressió, la teoria de l'aprenentatge social, les aproximacions psicopatològiques o les teories cognitives. No obstant això, fins al moment cap teoria ha pogut integrar la complexitat d'aquest fenomen.

Tot i això el **model 3N** de la radicalització desenvolupat per Arie W.Kruglasnki i col·laboradors (Belanger i Gunaratna 2019) té algunes de les característiques que el fan destacar com a marc comprensiu, sobre tot perquè assumeix una **visió multifactorial del procés de radicalització**. Aquesta es deu fonamentalment a la interacció individu-grup, que té implicacions pràctiques orientades a contrarestar l'extremisme violent, i que ha aportat evidències de caràcter empíric destacables.

El model 3N proposa l'existència de tres factors psicosocials que contribueixen al procés de radicalització de manera dinàmica i interactiva.

Aquests factors del model 3N serien; Les **Necessitats** (*Needs*), centrades en la recerca de significat personal, la **Narrativa** (*Narratives*) referides a la ideologia i la cultura en la qual l'individu està immers, i la **Xarxa** (*Networks*), referida a la influència social de la xarxa de l'individu i les dinàmiques grupals.

Necessitats

Des de les ciències socials s'han plantejat nombroses raons per explicar les motivacions dels i de les terroristes, alguns d'aquests factors de risc coincidents serien la humiliació, el sentit d'injustícia, la venjança, l'obtenció de beneficis econòmics, la necessitat de filiació o la lleialtat a un líder, etc.

Encara que, aparentment aquests motius individuals poden semblar variats i sense relació entre ells, el model 3N apunta que existeix un factor i motivador comú que és la **cerca de significat personal**. Aquest concepte, el qual no és nou i té com a punt de partida alguna de les idees d'autors clàssics de la psicologia (Victor Frankl i A. Maslow) en aquest cas es refereix a la necessitat de ser important, de ser algú, ser respectat, estimat/da, etc. En el cas de la radicalització hi ha un desencadenant que activa aquesta cerca de significat, quan l'individu pateix situacions d'humiliacions, deshonor, o vergonya. Això pot repercutir negativament en la persona, provocant que es senti insignificant, amb l'autoestima baixa i amb un autoconcepte destructiu.

En la necessitat de guanyar significat, pot buscar una narrativa o discurs on se senti identificat ell o la seva injustícia, el suport grupal, i per tant per obtenir aquest significat o reconeixement, pugui arribar el cas que es converteixi en heroi/na i/o màrtir, cometent algun acte violent o terrorista.

Narratives

L'extremisme violent sol ser una opció viable per obtenir significat personal si és considerat com un mitjà legítim i eficaç per part d'un determinat grup o col·lectiu de persones. Habitualment això succeeix per mitjà d'una **narrativa o ideologia legitimadora de la violència**.

Aquesta narrativa pot tenir raons de caràcter religiós, polític, etno-nacionalista i fins i tot social i/o econòmic, i és en aquestes on les mateixes estableixen un mitjà pel qual es pot assolir un significat personal, i en el cas que ens ocupa doncs generalment per mitjans violents.

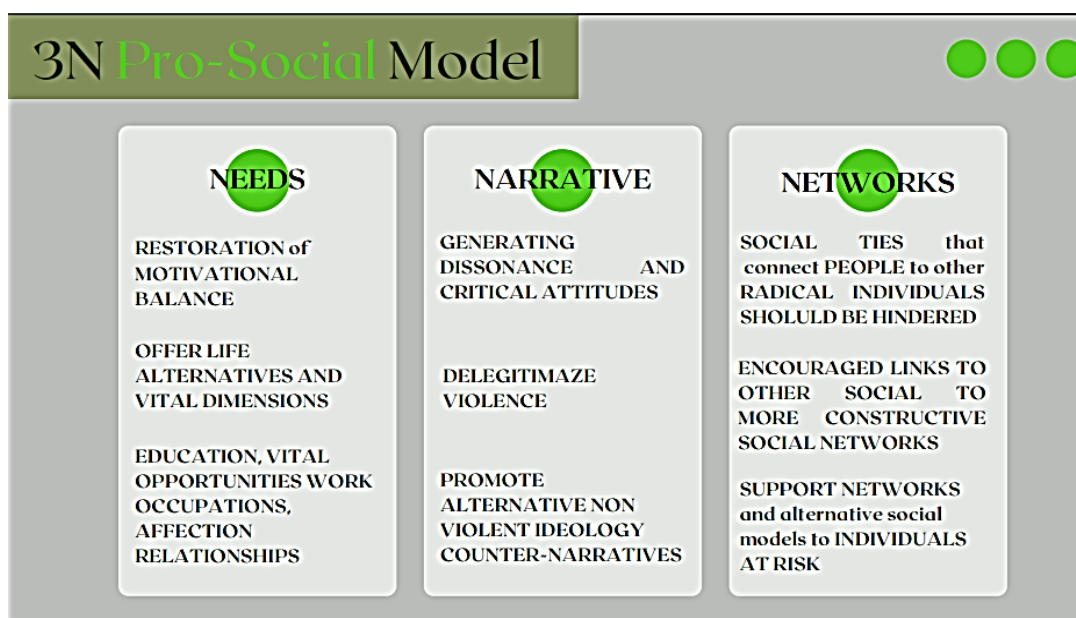
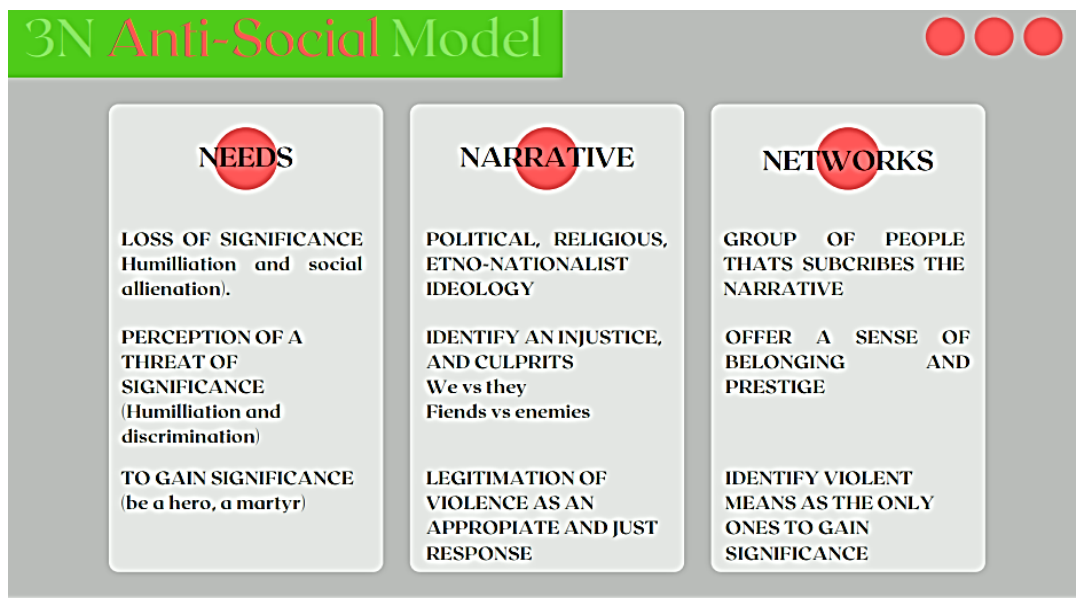
De fet, les ideologies solen ser habitualment pacífiques i pro-socials, en el cas però de les ideologies o narratives extremistes violentes a part de ser simplistes i reduccionistes, solen incloure alguns elements on s'identifiqui una injustícia contra el grup, s'assenyali als "culpables", es legítimi l'ús de la violència com una resposta adequada i justa, i es desplaci la responsabilitat de l'ús d'aquesta, i, per tant, sigui doncs un mecanisme o guany reparador, pel que fa al significat personal.

Xarxes

El paper de les xarxes és fonamental ja que el paper i dinàmica del grup dona legitimitat a les ideologies, articula determinades maneres de percebre el món i influeix en la motivació de les persones.

L'ancoratge ideològic de la cerca de significat dependrà de la **norma cultural i del grup** de referència. Si les normes violentes són predominants, les persones tendiran a tornar-se violentes, d'aquesta manera el grup admirarà i respectarà a aquells/es que cometin violència en considerar-la legítima i fins i tot honorable.

Per contra, si les normes pro-socials són les predominants les persones tendiran a ser més pro-socials.

Font imatges: Mateu, D (2021) Preventing violent extremism in youth through sports conference. Spey Project. Universidad de Córdoba. Suècia.

<https://ufec.cat/spey/wp-content/uploads/2022/06/2.-Preventing-radicalization-through-sport.pdf>

Moyano, Manuel, M.Lobato Roberto, J Bèlanger, M.Trujillo Humberto. Universidad de Córdoba.

DESCRIPCIÓ I DESENVOLUPAMENT DEL PROJECTE

Per part dels psicòlegs i psicòlogues i educadors i educadores socials del projecte, es va crear un **programa esportiu** amb activitats diverses i es va establir una col·laboració amb diferents organitzacions socials de Catalunya pel que fa a la inscripció dels i les participants a aquest programa esportiu, prova pilot del projecte sobre el que s'aplicava el mètode científic.

D'acord amb la metodologia del projecte, els i les participants van arribar a les activitats de SPEY des de diferents entitats del tercer sector social i administracions públiques.

Es van contactar més de cinquanta organitzacions i es van signar vint acords de cooperació amb les entitats interessades.

La inscripció dels i les participants es va basar en els criteris, verificats pel soci acadèmic del projecte la Universitat de Còrdova, d'ara endavant UCO, que una vegada amb tots els consentiments i permisos i amb la supervisió d'un comitè d'ètica d'investigació de la mateixa Universitat, es va realitzar el procés d'inscripció el qual va incloure entrevistes estructurals i individuals i també una prova prèvia.

En relació amb les activitats esportives i a l'aire lliure, el programa SPEY es va implementar 5 vegades en 5 grups diferents de joves, amb una durada total de cinquanta hores cada grup i repartides en diverses sessions.

El primer grup va prendre com a esport l'**hoquei**, amb la participació de 10 nois. Es va iniciar al setembre de 2020 com estava previst, però a causa de les restriccions de la pandèmia de COVID-19 va haver de ser cancel·lat un mes després i es va reprendre al febrer de 2021. Les sessions de **futbol i futbol sala** es van iniciar al maig de 2021 amb la participació de 80 joves de dos grups d'intervenció diferents.

A més es va establir una col·laboració amb la Federació Catalana de Voleibol i la Federació Catalana de Tennis Taula per a poder realitzar noves activitats amb els i les participants del projecte més enllà de la pràctica del futbol.

Font: web SPEY

Pel que fa als continguts de la intervenció, es van agrupar en funció dels tres factors proposats pel model 3N de la següent manera; en les primeres sessions es van abordar el tema de les **necessitats**. Es va elaborar un codi de convivència i es va aprofundir en l'expressió emocional i el respecte als altres. També es van realitzar diversos jocs per trencar el gel i generar confiança entre els i les participants i amb els i les professionals. Les següents sessions van incloure activitats d'autoconeixement en les quals els i les participants van reflexionar sobre les seves característiques i habilitats, i van debatre sobre les seves aspiracions i valors vitals.

Finalment, es van realitzar jocs per a treballar les habilitats interpersonals, millorar la confiança i entrenar l'empatia, com podem veure en la fotografia.

Font: web SPEY

Les següents sessions es van centrar en el **factor narratiu**, per això es va començar per veure exemples de superació d'obstacles i trajectòries vitals inspiradores. Posteriorment, es van incloure alguns esports per a treballar la frustració i millorar la cooperació.

La UFEC en col·laboració amb la Federació d'Entitats Excursionistes de Catalunya (FEEC) va organitzar una activitat a l'aire lliure a un parc natural de Barcelona en la qual van participar més de vint joves fent senderisme per a millorar la cohesió i promoure l'esport en espais naturals.

Font: web SPEY

En total, en les activitats esportives, de competències transversals i a l'aire lliure van participar cent vint joves.

A més a més de tot l'esmentat anteriorment, es van realitzar diverses sessions sobre **competències transversals**, juntament amb aquestes activitats esportives i a l'aire lliure, (aquestes com a element central del projecte SPEY) i que tenien com a finalitat, l'autoconeixement, la capacitat d'empatia, l'escolta activa, la capacitat d'expressar les seves necessitats i insatisfaccions, treballar la tolerància a la frustració, l'autocrítica, el sentit de pertinença al grup, el lideratge, la capacitat de reflexió, el pensament crític etc., duent a terme també diferents dinàmiques grupals i dissenyant un curs d'acció centrat en la consecució dels seus objectius.

El nostre projecte més enllà de l'esport, també va voler incloure un altre eina preventiva molt potent com són les **activitats artístiques**, amb la creació d'un mural, i la restauració de sabatilles esportives.

Font: web SPEY

Fer esment que la metodologia i les dinàmiques de grup d'aquestes sessions, consten descrites en el Toolkit SPEY, que pot consultar-se en el següent enllaç:

https://ufec.cat/spey/wp-content/uploads/2022/09/SPEY_Toolkit_ESPANOL-FINAL.pdf

Tota la informació investigada, treballada i validada del projecte es va traslladar a un manual que servirà a altres organitzacions per a implementar el projecte així com per a formar als professionals que el duguin a terme, i que també està disponible de manera gratuïta en l'enllaç que consta a continuació:

https://ufec.cat/spey/wp-content/uploads/2022/06/20220602-SPEY_Manual_ES.pdf

També s'inclou un apartat de **com involucrar als clubs esportius** per a vincular als i les joves participants en aquestes organitzacions i amb una avaluació contínua i final basada en l'enfocament científic del model 3N en la seva vessant pro-social (aspecte innovador del projecte), exemple gràfic el qual consta en l'apartat del marc teòric i conceptual en aquest document.

Pel que fa a la **metodologia científica** utilitzada, i una vegada com ja hem dit anteriorment, va rebre l'aprovació del comitè d'ètica de la Universitat de Còrdova es va realitzar un **estudi enfocat quantitativament** mitjançant anàlisis estadístiques, i un **altre qualitatiu**, per completar l'avaluació de l'impacte.

També es va voler conèixer l'opinió de les/els **referents** dels i de les joves participants, per mitjà d'enquestes obertes i tancades que ampliessin la informació obtinguda dels diferents estudis realitzats. Aquests resultats van anar amb coherència amb els resultats finals obtinguts, on també s'observaven millores en tots els aspectes i habilitats objectes de l'estudi, i que es volien treballar en les formacions.

Per comparar els efectes del programa d'intervenció es va crear un **grup control** de joves estudiants de secundària d'un institut situat en la mateixa zona geogràfica d'on es van incorporar els/les participants. Es va demanar a tots els/les participants que emplenessin un **qüestionari** abans de l'inici del programa, i un altre després de la finalització d'aquest, amb un interval de tres mesos entre tots dos.

Aquest qüestionari va ser també passat pre i post test al **grup experimental**, és a dir, al grup de joves que va testar el programa esportiu. Es va calcular una anàlisi de sensibilitat post-hoc utilitzant el G Power, per a mesures repetides, interaccions intra-entre i enfocament ANOVA (Faul et al, 2009).

Per reduir el biaix lingüístic i facilitar la comprensió, els qüestionaris es van redactar originalment en llengua castellana, i posteriorment van ser traduïts al francès i a l'àrab i el dialecte Dariya, per un equip extern de traductors professionals seguint un disseny de retro traducció (Hambleton 2005). Totes les variables es van avaluar en una **escala tipus Likert** de 0 (totalment en desacord) a 4, (totalment d'acord) i els diferents mesuraments utilitzats van ser agrupats segons els tres factors del model 3N.

El detall de les dades, indicadors, variables, i fórmules utilitzades en l'estudi, les quals han estat exposades en diferents fòrums internacionals, es poden consultar i consten publicades en revistes científiques d'aquest camp d'estudi, com per exemple la que es pot trobar en el següent enllaç: <https://ufec.cat/spey/wp-content/uploads/2022/10/Preventing-violent-extremism-in-youth-through-sports.pdf>.

El seu resultat va poder constatar que, en general, **els resultats van mostrar un impacte positiu de la intervenció**, tot i que s'haurien d'ampliar les mostres de grup control i experimental.

El resultat mostren que la part del programa esportiu relativa a les xarxes (*Networks*), és el punt de suport pro-social que més s'ha enfortit i el que ha tingut un impacte positiu més clar.

Recomanem el visionat del **documental del projecte SPEY** per una major comprensió del projecte i del fenomen de la radicalització:

<https://www.youtube.com/watch?v=k1YcqEOhVXU>

CONCLUSIONS

Malgrat les dificultats aparegudes durant els 30 mesos de la vida del projecte, com el fet d'haver de posposar i/o canviar activitats degut a la COVID-19, el projecte va tirar endavant i els/les joves van proposar activitats que els/les motivaven com crear el mural o practicar altres esports.

Han existit reptes no resolts com la necessitat d'incloure més noies al projecte ja que el tant per cent no ha estat significatiu.

En referència a la tipologia d'esports, es va consensuar amb els/les experts treballar amb esports d'equip, per aquesta raó vam apostar pel hoquei herba i el futbol, tot i que finalment, i degut a les causes mencionades anteriorment, l'esport majoritari va ser el futbol.

Tot i així, i sabent que aquest tipus de projectes no estan exempts de dificultats, podem concloure que els resultats obtinguts per mitjà de l'enfocament mixt quantitatiu i qualitatiu són molt esperançadors. Alguns dels factors de protecció que el projecte pretenia promoure, com són la deslegitimació de la violència, l'empatia, la desconexió moral i el paper del grup com a factor protector, han anat cap a la direcció pretesa.

En general el resultat és molt satisfactori i aquest estudi pilot permet pensar en futures accions més ambicioses i amb una mostra més gran on es pugui aprofundir molt més en algunes de les relacions funcionals (model 3N) que es volien explorar en aquesta investigació, i que intervenen en els processos de radicalització.

Podem concloure afirmant doncs, que l'esport és una eina molt efectiva, per a la prevenció de l'extremisme violent.

BIBLIOGRAFIA

ABDULAH, D. M., ABDULLA, B. M. O., & LIAMPUTTONG, P. (2021). Psychological response of children to home confinement during COVID-19: A qualitative arts-based research. *International Journal of Social Psychiatry*, 67(6), 761–769. <https://doi.org/10.1177/0020764020972439>

MANUEL MOYANO, ROBERTO M. LOBATO, MICHELLE BLAYA-BURGO, NEUS ARNAL, ESTHER CUADRADO, DANIEL MATEU, ANTONIA RAMÍREZ-GARCÍA, MILENA DE MURGA, HUMBERTO M. TRUJILLO (2022) *Preventing violent extremism in youth through sports: An intervention from the 3N model* *Psychology of Sport & Exercise journal homepage: www.elsevier.com/locate/psychsport*

BANDURA, A., BARBARANELLI, C., CAPRARA, G. V., & PASTORELLI, C. (1996). *Mechanisms of moral disengagement in the exercise of moral agency*. *Journal of Personality and Social Psychology*, 71(2), 364-374. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.71.2.364>

B'ELANGER, J. J. (2018). *El ascenso y la caída del extremismo violento: La ciencia detrás de las intervenciones basadas en la comunidad*. En C. E. KOPETZ, & A. FISHBACH (EDS.), *The motivation-cognition interface: From the lab to the real world: A festschrift in honor of arie W. Kruglanski* (pp. 170-195). https://doi.org/10.4324/9781315171388_8. Routledge.

BÉLANGER, J. J., MOYANO, M., MUHAMMAD, H., RICHARDSON, L., LAFRENIÈRE, M.-A. K., MCCAFFERY, P., FRAMAND, K., & NOCITI, N. (2019). *La radicalización que lleva a la violencia: Una prueba del modelo 3N*. *Frontiers in Psychiatry*, 10(42). <https://doi.org/10.3389/fpsy.2019.00042>

BONNELL, J., COPESTAKE, P., KERR, D., PASSY, R., REED, C., SALTER, R., SARWAR, S., & SHEIKH, S. (2011). *Enfoques pedagógicos que ayudan a crear resiliencia al extremismo entre los jóvenes*. Departamento de Educación.

BRAUN, V., Y CLARKE, V. (2006). *Using thematic analysis in psychology*. *Qualitative Research in Psychology*, 3(2), 77-101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>

BRAUN, V., Y CLARKE, V. (2021). *¿Una talla única para todos? ¿Qué cuenta como práctica de calidad en el análisis temático (reflexivo)?* *Qualitative Research in Psychology*, 18(3), 328-352. <https://doi.org/10.1080/14780887.2020.1769238>

BROEDERS, B., WOLTMAN, P., & ZUIDERVELD, E. (2021). *La inclusión a través del deporte*. Red de Concienciación sobre la Radicalización (RAN). Obtingut de https://ec.europa.eu/home-affairs/whats-new/publications/ran-ye-inclusion-through-sports-online-meeting30-november-01-december-2021_es. Caplan, G. (1964). *Principios de psiquiatría preventiva*. Basic Books.

HAMBLETON, R. K. (2005). *Cuestiones, diseños y directrices técnicas para la adaptación de tests a múltiples lenguas y culturas*. En R. HAMBLETON, P. MERENDA, & S. SPIELBERGER (EDS.), *Adapting educational and psychological tests for cross-cultural assessment* (pp. 3-38). Lawrence.

HASSAN, G., BROUILLETTE-ALARIE, S., OUSMAN, S., KILINC, D., SAVARD, E. L., VARELA, W., LAVOIE, L., FETIU, A., HARRIS-HOGAN, S., BOROKHOVSKI, E., PICKUP, D., MADRIAZA, P., ROUSSEAU, C., THOMPSON, S. K., MCCOY, J., VENKATESH, V., BOVIN, M., SRIMATHI NARAYANA, M., MORIN, D., & EL EQUIPO CPN-PREV. (2021). *Una revisión sistemática sobre los resultados de*

los programas de prevención primaria y secundaria en el ámbito de la violencia. En M. MOYANO ET AL. *Psicología del deporte y del ejercicio* 63 (2022) 102283 17 radicalización. Red canadiense de profesionales para la prevención de la radicalización y la violencia extremista. Obtingut de <https://cpnprev.ca/systematic-review-2/>.

HORGAN, J. (2008). *De los perfiles a las vías y de las raíces a las rutas: Perspectivas desde la psicología sobre la radicalización hacia el terrorismo.* The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 618(1), 80-94. <https://doi.org/10.1177/0002716208317539>

JOHNS, A., GROSSMAN, M., Y McDONALD, K. (2014). *Más que un juego": El impacto de los planes de tutoría juvenil basados en el deporte en el desarrollo de la resiliencia hacia el extremismo violento.* Social Inclusion, 2(2), 57-70. <https://doi.org/10.17645/si.v2i2.167>

KRUGLANSKI, A. W., B'ELANGER, J. J., & GUNARATNA, R. (2019). *Los tres pilares de la radicalización: Necesidades, narrativas y redes.* Oxford University Press.

LOBATO, R. M. (2019). *En busca de los extremos: Tres modelos para comprender la radicalización [The pursuit of extremes: Three models to understand radicalization].* Revista de Estudios En Seguridad Internacional, 5(2), 107-125. <https://doi.org/10.18847/1.10.7>

LOBATO, R. M., MOYANO, M., B'ELANGER, J. J., & TRUJILLO, H. M. (2021). *El papel de entornos vulnerables en apoyo del terrorismo de cosecha propia: Trabajo de campo utilizando el modelo 3N.* Aggressive Behavior, 47(1), 50-57. <https://doi.org/10.1002/ab.21933> Masten, A. S., y Reed, M. G. J. (2005). La resiliencia en el desarrollo. En C. R. Snyder, & S. J. López (Eds.), Handbook of positive psychology (pp. 74-88). Oxford University Press.

MOYANO, M., LOBATO, R. M., VENTSISLAVOVA, P., & TRUJILLO, H. M. (2020). *Nivel de inclusión social de adolescentes españoles y extranjeros: Propuesta de un instrumento de evaluación.* Current Psychology. <https://doi.org/10.1007/s12144-020-01201-5>

PEDROSA, I., GARCÍA-CUETO, E., TORRADO, J., & ARCE, C. (2017). *Adaptación española de la escala de pasión al ámbito deportivo [Adaptación al español de la escala de pasión en el contexto deportivo].* Revista Iberoamericana de Evaluación y Diagnostico Psicológico, 43(1), 165-176. <https://doi.org/10.21865/RIDEP43>